

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**



ТОШКЕНТ МОЛИЯ ИНСТИТУТИ

**МОЛИЯ - ИКТИСОД
факультети**

“Молия” кафедраси

“Молия назариялари”

Тузувчи: О. Комолов

Тошкент 2015

Молия назариялари

Режа:

1. Хорижий иқтисодчиларнинг молияга оид назариялари

2. Россиялик иқтисодчиларнинг молиявий назариялари

1. Хорижий иқтисодчиларнинг молияга оид назариялари

Жамият тараққиётининг турли босқичларида марказлаштирилган ва марказлаштирилмаган пул фондларининг шакллантирилиши, тақсимланиши ва фойдаланилишига оид иқтисодий муносабатларни ўрганган молия фани иқтисодчи-олимлар томонидан амалга оширилган тадқиқотлар таъсирида шаклланди. Улар томонидан яратилган молиявий назариялар жамиятнинг ҳақиқий эҳтиёжлари томонидан текширилди ҳамда агар улар давлат ва аҳоли учун амалий тавсияларга эга бўлган ва ҳодисаларнинг ҳақиқий моҳиятини ўзида акс эттирган бўлса, фан сифатида эътироф этилди. Шу муносабаб билан молия соҳасида илмий билимларни шакллантиришга ёрдам берадиган молиянинг турли назарияларини ўрганиш муҳим аҳамият касб этади.

Иқтисодчи-олимлар томонидан молияга оид ишлаб чиқилган назарий қарашлар молиявий қонунчилик ва давлат фискал сиёсатининг асосида ётади.

Хорижий иқтисодчилар молияга оид назарияларининг биринчи гуруҳи **сиёсий иқтисод мумтозларининг концепциялари** билан изоҳланади. Капиталистик тараққиётнинг дастлабки босқичидаёқ барча иқтисодий назарияларда молиявий концепциялар алоҳида ўринга эга бўлган. Давлат харажатлари, солиқлар, кредит ва бюджетнинг иқтисодиётга таъсири масалалари сиёсий иқтисод классиклари (Буюк Британияда – У.Петти, А.Смит ва Д.Рикардо, Францияда – П.Баугильбер) томонидан тадқиқ қилинган.

Молия фанининг асосчиси А.Смит (1723-1790 йиллар) ўзининг “Халқлар бойлигининг табиати ва сабаблари тўғрисида тадқиқот” деб номланган фундаментал асарида давлат молиясининг моҳияти тўғрисида айрим ғояларни ишлаб чиқдики, улар меҳнатнинг унумли ва унумсизлиги тўғрисидаги таълимотга (бу таълимот А.Смитники) асосланган эди. Унинг аниқлашича, бевосита капиталга алмаштириладиган меҳнат унумли, унумсиз меҳнат эса даромадга, яъни иш ҳақи ва фойдага алмаштириладиган меҳнатдир. Ана шу назарий қарашлардан келиб чиққа ҳолда А.Смит (ва ундан сўнг Д.Рикардо) молиявий категорияларга (давлатнинг даромадлари ва харажатларига) тавсифнома берган. У солиқлар ҳисобидан олинган давлат даромадлари барчасининг ёки деярли барчасининг унумсиз сарфланишини исботлаган. Шунинг учун ҳам давлат харажатлари капиталнинг жамғарилиши ва миллий даромаднинг ўсиши имкониятларини қисқартиради. Ана шундан унинг солиқларга нисбатан салбий муносабати келиб чиққан. А.Смит яратилган қийматни унумсиз сарфлайдиган ва шу муносабат билан

ишлаб чиқариш кучларининг ривожланишига тўсиқ бўлувчи давлатнинг харажатларини қисқартириш керак, деган хулосага келади.

А.Смит давлат харажатлари сиёсатини танқид қилган бўлса-да, улар маълум бир қисми бўлишининг зарурлигини эътироф этган. Чунки ана шу қисм ишлаб чиқаришнинг умумий шарт-шароитларини ҳимоя қилишга қаратилган бўлади. Унинг назариясида солиқлар назариясига катта ўрин берилган. У солиққа тортишни мақсадга мувофиқ равишда ташкил қилишнинг қуйидаги тўрт асосий принципларини ифодалаган:

- солиқлар уларни тўловчиларнинг салоҳиятига ва кучига мувофиқ тўланиши керак;
- солиқларнинг миқдори ва уларни тўлаш муддатлари аниқ белгиланган бўлмоғи лозим;
- солиқларни ундирилиш вақти солиқ тўловчи учун қулай бўлмоғи зарур;
- солиқларни ундиришда уларни ундириш харажатларининг минималлигини таъминламоқ керак.

Тарихий жиҳатдан бу принциплар туғилиб келаётган буржуазиянинг эҳтиёжларини акс эттирган ва феодал жамиятнинг асосий социал гуруҳлари бўлган бўлган задагонлар ҳамда руҳонийларга, феодал давлатнинг солиқлар бўйича бошбошдоқлигига қарши йўналтирилган (қаратилган) эди. А.Смит томонидан ишлаб чиқилган юқоридаги принциплар, тўлиқ бўлмаса-да, буржуа давлатлари томонидан солиқ ислохотларини ўтказишда фойдаланилган.

Солиқларнинг турли кўринишларини (эгри (билвосита) солиқлар, иш ҳақи ҳисобидан ундириладиган солиқлар ва бошқалар) таҳлил қила туриб, А.Смит жамиятнинг иқтисодий тараққиёти нуқтаи-назаридан уларга баҳо берган. Истеъмол товарларига нисбатан ўрнатилган эгри (билвосита) солиқлар улар баҳосининг ошишига олиб келган. Бунинг натижасида ишлаб чиқариш харажатлари ўсган ва охир-оқибатда эса, уларни сотиш камайган ва истеъмол қилиш қисқарган. Иш ҳақидан олинадиган солиқни баҳолаб, у бу солиқни иқтисодиёт учун хонавайронлик келтирувчи деб ҳисоблаган. Чунки ишчи даромадининг солиққа тортилиши тадбиркор аванслаштирилган капиталининг ошишига ёки бозор талабига салбий таъсир кўрсатувчи ишчи кучи сотиб олиш қобилиятининг пасайишига олиб келади.

Шундай қилиб, А.Смитнинг солиқ концепцияси ягона мақсадга – капиталнинг жамғарилишини рағбатлантириш ва ишлаб чиқариш кучларининг ривожланишини тезлаштиришга қаратилган эди.

Асосан, худди шундай қарашларни Д.Рикардо (1772-1823 йиллар) ҳам ўзининг “Сиёсий иқтисод ва солиққа тортишнинг бошланиши” асарида ҳимоя қилган. Меҳнатнинг қиймат назариясидан келиб чиққан ҳолда у барча солиқлар сўзсиз равишда ё капиталга, ёки даромадга таъсир кўрсатади, деб

ҳисоблаган. Агар солиқлар капиталдан ундирилса, унумли меҳнатни сақлашга мўлжалланган фонд қисқаради. Солиқлар даромаддан олинганда эса, капиталнинг жамғарилиши қисқаради ёки солиқ тўловчининг истеъмоли камаяди. Биринчи эҳтиёж предметларидан олинadиган солиқлар улар баҳосининг ўсишига сабаб бўлиб, улар истеъмол қиладиган товарларнинг миқдорига нисбатан юқорироқ бўлган пропорцияларда истеъмолчининг гарданига юкланади. Д.Рикардонинг фикрича, товарлар ва иш ҳақидан ундириладиган ҳар қандай солиқлар, бир хил даражада бўлмаса-да, иш ҳақининг ошишига ва фойданинг камайишига олиб келади.

Юқорида баён қилинганларни инобатга олган ҳолда у “солиқлар буюк зулмдир”, деган хулосага келган. Солиққа тортишнинг ўсиши ёки ҳукумат харажатларининг ортиши билан халқнинг истеъмоли пасаяди ва бу нарса, охир оқибатда, ишлаб чиқаришда ўз аксини топади. Шунинг учун ҳам ҳукуматнинг вазифаси капиталнинг жамғарилишини рағбатлантиришдир. Мамлакатнинг келгуси ишлаб чиқаришини қисқартирмаслик учун ҳукумат фойдани солиққа тортмаслиги керак.

Классик буржуа сиёсий иқтисоди (А.Смит, Д.Рикардо ва уларнинг издошлари) давлат харажатлари ва солиқларга нисбатан расмий иқтисодий сиёсатнинг концепциясини, кўп жиҳатдан, аниқлаб берган эди. ХУШ асрнинг охири ва ХІХ асрнинг бошларида илғор мамлакатларнинг молиявий сиёсати, янги синф – буржуазиянинг манфаатларини ифода этиб, мамлакатнинг хўжалик ҳаётига давлатнинг аралашмаслиги принципини эълон қилга эди. Бунинг оқибатида давлат харажатлари ва фойдани солиққа тортиш бироз қисқарди.

ХІХ асрда ишлаб чиқаришнинг юқори суръатларда ривожланиши меҳнат ва капитал ўртасидаги зиддиятларнинг кескинлашувига олиб келди. Худди шу даврнинг ўзида турли социал гуруҳларнинг манфаатларини ҳисобга олган ҳолда ўз сиёсатини ўзгартиришга ҳукуматни чақирувчи иқтисодчиларнинг товушлари эшитила бошланди.

Инглиз олими Ж.С.Милль (1806-1873 йиллар) мамлакатда социал кескинлашувни юмшатиш мақсадида даромадларни тақсимлаш соҳасида ўзгартиришлар киритиш таклифи билан майдонга чиқди. Бойликни нисбатан текисроқ (тенгроқ) тақсимлаш учун у томонидан оқилона солиқ тизимининг янги принциплари ишлаб чиқилди. Ҳаёт кечириш учун зарур саналган даромадга тенг бўлган даромадларни солиққа тортишда солиққа тортилмайдиган минимумни жорий этиш ғояси айнан унга тегишлидир.

Ж.С.Милль “хизматларнинг солиқ назарияси”ни ишлаб чиқдики, унга мувофиқ равишда ҳар бир шахс давлатдан олинadиган қўллаб-қувватлашлар учун ўз даромадларининг бир қисмини давлатга бериши керак. У солиқлар ва давлат харажатлари ўртасида боғлиқликни ўрнатиб, солиқларни давлат харажатлари билан узвий равишда боғлаган.

Бу ҳолатлар кейинроқ швед иқтисодчилари К.Виксель ва Э.Линдаль томонидан янада ривожлантирилди. Бизнинг давримизда эса бу назария

америкалик иқтисодчи-олим П.Самуэльсон қарашларининг шаклланишига ўз таъсирини кўрсатди ва у солиқларнинг ўсиши давлат хизматларига бўлган эҳтиёжнинг ўсиши билан кузатилиши керак, деб ҳисоблади.

Швейцариялик иқтисодчи Ж.Сисмонди (1773-1842 йиллар) ривожланган давлатларнинг молиявий сиёсатини танқид қилиб, майда товар хўжаликларини ҳимоя қилган. Унинг чиқишлари, асосан, протекционизм сиёсатига (масалан, донни импорт қилиш бўйича инглиз юқори божхона божлари) қарши қаратилган бўлиб, бундай сиёсатни у миллатга зиён етказувчи сиёсат деб ҳисоблади. Ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши учун тегишли шароитни яратиш борасидаги протекционизм сиёсатининг ижобий томонларини кўра олмасдан, мамлакат иқтисодиётида узлуксиз равишда катта роль ўйнаб бораётган ўсиб боровчи йирик капиталнинг аҳамиятини у етарлича баҳолай олмади.

Янги тарихий мактаб концепциялари. 1870-йилларда янги тарихий мактаб пайдо бўлдики, унинг бошланиши немис олимларининг (Г.Шмоллер, М.Вебер, А.Вагнер ва бошқалар) номлари билан боғлиқ. Давлат молиясини тадқиқ қилиш билан кўпроқ А.Вагнер шуғулланиб, у давлатнинг ёрдами билан капитални жамғаришнинг ўз ечимини таклиф этди. Давлат фаолиятининг (маъмурий, социал-маданий ва инвестицион) ҳажмини (кўламини) кенгайтириш нуқтаи-назаридан муаммони ҳал этишга ёндошиб, у солиққа тортишнинг тўққиз принципини ишлаб чиқди ва уларни қуйидаги гуруҳларга бирлаштирди:

- етарлилик ва ҳаракатчанлик;
- керак бўладиган манба ва объектни танлаш;
- энг умумийлик ва тенглик;
- аниқлик, қулайлик, арзонлик.

Моҳият жиҳатидан у А.Смитнинг маълум ва машҳур принципларини тўлдирди. Классик буржуа сиёсий иқтисодидан сўнг А.Вагнер мамлакатда бойлик ва даромадларни адолатли тақсимлашга эришиш учун давлат молиядан фойдаланиши мумкин деб ҳисоблади.

Молиявий муаммолар – марксчилар асарларида. XIX асрнинг ўрталаридан унинг охиригача молия фани марксистик таълимотнинг таъсири остида бўлди. Капитализм шароитида молиянинг моҳияти, айрим молиявий категорияларнинг роли ва аҳамияти К.Маркс (1813-1883 йиллар) ва Ф.Энгельс (1820-1895 йиллар) томонидан ишлаб чиқилди. Албатта, давлат молияси масалаларига бағишланган махсус катта ишлар уларда бўлмаса-да, шундай бўлишига қарамасдан капитализмнинг жуда кўп молиявий муаммолари уларнинг қатор асосий асарларида, жумладан “Сиёсий иқтисод танқиди”, “Капитал” номли асарларида ва XIX асрнинг ўрталаридаги инглиз бюджетлари, 1840-йиллардаги прусс ва француз бюджетларининг тавсифига бағишланган кўпсонли мақолаларида ўз аксини топди. К.Маркс монополистик капитализмгача бўлган даврдаги давлат бюджетларининг

синфий характери, давлат харажатларининг унумсиз, халққа қарши характери очиб берди ва давлат қарзларининг солиқлар билан боғланганлигини кўрсатди.

Капиталнинг дастлабки жамғарилиш методларини тадқиқ қилиб, уларнинг сафига биринчи навбатда, молиявий методлар сифатида давлат харажатлари, давлат кредити ва солиқ тизимини киритди. Унинг фикрича, айнан ана шу методлар капитал жамғарилишининг юқори суръатларда ўсишини таъминлади, капиталистик ишлаб чиқаришнинг шиддатли ривожланиши учун моддий шарт-шароитларни яратди.

К.Маркс ва Ф.Энгельс энг муҳим молиявий категория ҳисобланган солиқларга жиддий эътибор беришди. Уларнинг моҳиятини ўрганиб, солиқлар барча меҳнаткашлар учун қўшимча эксплуатация қилишнинг курули эканлигини доимий равишда таъкидлаб келдилар. Солиққа тортишни баҳолашда К.Маркс тўғридан-тўғри (бевосита) солиқларга ва энг аввало, даромад солиғига устуворлик билан аҳамият берди ва солиққа тортиш прогрессив шакллариининг ҳимоячиси сифатида майдонга чиқди. Энг оғир бўлган эгри (билвосита) солиқларни у “кекиртақдан оладиган” прогрессив солиқлар деб атади.

Давлат бюджетининг моҳиятини таҳлил қилиб, у бюджетнинг асосий масаласи бюджет даромадлари ва харажатлари ўртасидаги нисбат, яъни бюджетнинг қолдиғи (профицити ёки дефицити) масаласидир, деб эътироф этди. Айнан ана шу қолдиқ солиққа тортишнинг қисқариши ёки кенгайишини аниқлаб беради.

Бироқ молиявий сиёсат (давлат харажатлари ва протекционизм) таъсири остида амалга ошириладиган капитал жамғарилишининг ошиб бориши билан ишчилар синфининг аҳволи оғирлашиб боради, деган К.Маркснинг тасдиғи эътирозга муҳтождир. У фойда, фоиз, рента ва иш ҳақи ўртасидаги нисбатнинг давлат ва унинг молияси ёрдамида ўзгартирилиши имкониятини (мумкинлигини) инкор этган эди. Ортиқча ишлаб чиқаришнинг циклик таназзуллари таҳлилида давлатнинг иқтисодий ва шу жумладан, молиявий сиёсати ёрдамида уларнинг кучсизланиши мумкинлигига йўл қўймади.

XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошлари **фойдалиликнинг чекланганлиги назариясининг** тарқалганлиги билан характерланади. Бу назария марксистик таълимотга қарши реакция (акс таъсир) сифатида майдонга келган эди. Бу назария молия соҳасига ҳам тегиб ўтди. Унинг вакиллари, ўз баҳолашларидаги катта фарқларнинг мавжуд бўлишига қарамасдан, меҳнатнинг қиймат назариясига қарши чиқдилар ва уни сотиб олувчиларнинг хоҳиш-истаклари (устуворлик беришлари) ёрдамида аниқланадиган баҳолар таҳлили билан алмаштирдилар. Муҳим молиявий категориялар бўлган давлат харажатлари ва солиқлар улар томонидан давлат ва хусусий шахслар ўртасидаги кўпсонли индивидуал битимлар сифатида талқин қилинди. Бир вақтнинг ўзида, уларнинг фикрича, давлат

хизматларининг чекланган фойдалилиги солиқларнинг чекланган фойдалилиги билан ҳамнафас бўлмоғи лозим эди.

Биринчи жаҳон урушига қадар иқтисодий фан, асосан, тадбиркорлик эркинлиги принципига таянган ҳолда, давлат ва унинг молиясини мамлакат иқтисодиётига аралашувига нисбатан қарши турди. Ишлаб чиқариш ва тақсимлашни давлат томонидан тартибга солиш фақат Биринчи жаҳон уруши йиллариданоқ амалга оширила бошланди. Жаҳон иқтисодий таназзули йилларига (1929-1933 йиллар) келиб бу жараён янада кучайди.

Ж.М.Кейнс назарияси. Инглиз иқтисодчиси Ж.М.Кейнснинг (1883-1946 йиллар) иқтисодий назарияси давлат томонидан тартибга солишда капиталистик ишлаб чиқаришнинг эҳтиёжи сифатида вужудга келди ҳамда у молиявий концепцияни шакллантиришга ва молиявий сиёсатни ишлаб чиқишга жуда катта таъсир кўрсатди. Кейнсча тавсиялар, унинг турли хилдаги модификациялари билан биргаликда, узок йиллар давомида турли давлатларнинг амалиётида фойдаланилди. Ж.М.Кейнс молиявий концепциясининг асосида “самарали талаб” ғояси ётади.

Иқтисодиёт 1929-1933 йиллардаги оғир циклик таназзулни бошдан кечираётган бир пайтда Ж.М.Кейнс ўзининг назариясини “Бандлик, фоииз ва пулнинг умумий назарияси” номли асарида (1936 йил) баён этиб, майдонга чиқди. Унда нобарқарор ривожланиш шароитида давлат иқтисодиётга аралашувининг зарурлиги асослаб берилди. Молиявий категориялар ва биринчи навбатда, давлат харажатлари ана шундай аралашувнинг инструментлари ҳисобланиши керак. Уларнинг шаклланиши, таркибий тузилмаси ва ўсиши “самарали талаб”га эришишнинг муҳим омиллари бўлмоғи лозим. Солиқлар ва қарзлар ҳисобидан давлат харажатларининг ўсиши тадбиркорлик фаолиятини жонлантириши ва миллий даромаднинг кўпайишини таъминлаши ҳамда ишсизликка барҳам бериши мумкин. Бу мақсадга эриши учун, муаллифнинг фикрича, давлат фақат ўз харажатларининг даражасини оширибгина қолмасдан, балки шахсий ва инвестицион истеъмолга ҳам ўз таъсирини кўрсатиши керак.

Ж.М.Кейнс солиқлар ва уларнинг асосий “психологик қонун”га таъсири масалаларига алоҳида аҳамият берган. Ана шу “қонун”га мувофиқ, инсонлар ўз истеъмолларини ошириб боришга мойилдир. Лекин бу мойиллик улар даромадларининг ошганчалик даражасида эмас. Бу нарса, ўз навбатида, товарларга бўлган талабнинг пасайиб кетишига ва ишлаб чиқаришнинг қисқаришига олиб келади. Давлат ана шундай “қонун”нинг пайдо бўлишига тўсқинлик қилиши ҳамда солиқ тушумлари, қарзлар ҳисобидан ўз харажатларини ошириш ёки турли методлар орқали хусусий инвестицияларни рағбатлантириш йўли билан етмаётган талабни тўлдириши керак. Унинг формуласи қуйидагича:

$$Ж + С = И + Дх,$$

Бу ерда: Ж – жамғармалар;

С – солиқлар;

И - инвестициялар;

Дх – давлат харажатлари.

Шундай қилиб, Ж.М.Кейнс ишлаб чиқаришнинг монополлашуви шароитида иқтисодий тартибга солишга йўналтирилган ва принципал жиҳатдан янги бўлган молия назариясини ишлаб чиққан. 1970-йилларга қадар саноати тараққий этган кўпгина мамлакатлар молиявий сиёсатининг асосини тартибга солиш кейнсча назариянинг бошланғич ҳолатлари (нуқталари) ташкил этди.

Неокейнсчилар назариялари. Ж.М.Кейнснинг издошлари ўтган асрнинг 50-60-йилларида унинг назариясига динамик элементни жорий этдиларки, бу нарса уларга **иқтисодий ўсиш назариясини** яратишга имкон берди. Бу назарияда кўпгина мамлакатларнинг иқтисодчилари (АҚШдан – А.Хансен, С.Харрис; Бую Британиядан – Р.Харрод, А.Илерсик, А.Пикок; Франциядан – Ф.Перру; Германиядан – Ф.Неймарк ва бошқалар) томонидан ишлаб чиқилган молиявий концепция муҳим ўринни эгаллайди. Улар **фискал антициклик назариянинг** яратилишини ниҳоясига етказдилар. Бу назариянинг моҳияти баланслаштирилган иқтисодий тараққиёт мақсадлари учун давлат даромадлари ва харажатларидаги ўзгаришларга бориб тақалади.

Неокейнсчилар самарали талабга эришишнинг усули сифатида “**дефицитли молиялаштириш**” ғоясини ҳимоя қилдилар. Улар давлат қарзларининг ўсишини инобатга олмаган (давлат қарзларини ўсиши билан ҳисоблашмаган) ҳолда давлат катта харажатларининг зарурлигини исботлаб бердилар. Бироқ хроник характер касб этган катта миқдордаги бюджет дефицитлари иқтисодчи-олимларнинг маълум бир гуруҳини, шу жумладан Стокгольм мактаби вакиллари (Э.Линдаль, Г.Мюрдаль ва бошқалар), бюджетга оид муаммони янгича ҳал этишга мажбур этди. Бу мактаб вакиллари “**бюджетни циклик баланслаштириш**”, яъни бюджет даромадлари ва харажатларини иқтисодий циклга мослаштириш назариясини таклиф этдилар. Бу назарияга мувофиқ иқтисодий таназзул пайтида вужудга келган бюджет дефицитини давлат иқтисодий ўсиш (кўтарилиш) давридаги ортиқчалар ҳисобидан қоплаши керак. Ана шу тавсияномаларга риоя этган ҳолда бир неча капиталистик мамлакатларнинг ҳукуматлари циклик тартибга солишнинг махсус пул фондларини яратдилар. Бу пул фондларининг маблағлари иқтисодийнинг ўсиши (кўтарилиши) даврида тўлдирилган ва ишлаб чиқаришнинг иқтисодий қисқариши давларида эса улардан фойдаланилган.

Хўжаликни рағбатлантириш ва уни тартибга солиш учун давлат бюджетидан фаолроқ фойдаланиш борасидаги неокейнсчиларнинг талаблари “**тизилган бюджет стабилизаторлари**” назариясида ўз аксини янада яққолроқ топди. Бу назариянинг асосида “солиқ стабилизаторлари” тўғрисидаги кейнсча қарашлар ётган эди. Ж.М.Кейнснинг фикрича, “солиқ стабилизаторлари” циклик тебранишларни тартибга солиб, уларни бироз

юмшатиб ва уларда маълум бир ўзгарувчанликни таъминлаб, автоматик тарзда амал қилиши керак эди. Неокейнсчилар уни “бошқарилувчан стабилизаторлар” билан, яъни янги иқтисодий шароитларга мувофиқ равишда давлатнинг доимо ўзгариб турадиган солиқ тадбирлари билан тўлдирадilar.

Янги мумтоз назариялар. Иккинчи Жаҳон урушидан кейинги йилларда янгикейнсчиларнинг назариялари билан бир қаторда давлат томонидан тартибга солишни чеклаш орқали эркин тадбиркорлик ғояларини тарғиб қилувчи янги мумтоз назариялар ҳам жонланди. Янги мумтоз мактабнинг назариётчилари (АҚШда Р.Слоу, Ж.Кенрик; Буюк Британияда – А.Роббинс, Ж.Мид) иқтисодиётга давлатнинг аралашмаслиги асосий принципини ҳимоя қилиб, бир вақтнинг ўзида маориф ва фанга сарф қилинадиган харажатлар салмоғини ошириш орқали уларнинг таркибий тузилмасини ўзгартириб, давлат харажатлари умумий ҳажмининг қисқартирилишини ёқлаб чиқдилар. Шунингдек, “инсон капиталига инвестициялар”га алоҳида эътибор қаратилди. Бир вақтнинг ўзида, солиқларнинг даражасини пасайтириш таклиф этилди ва дефицитсиз бюджетга эришилиши талаб қилинди.

Такрор ишлаб чиқариш шароитларининг ёмонлашуви ва инфляцион тенденцияларнинг (оқимларнинг) кучайиши билан иқтисодий қийинчиликлар учун жавобгарлик юклатилган кейнсчилик ва янги кейнсчилик қоидаларини танқид қилиш ҳам кучая борди. Ана шундай мураккаб иқтисодий вазиятда янги мумтоз мактабдан **“таклиф иқтисодиёти” назариясини** ишлаб чиқувчи **янги консерватив йўналиш** (АҚШда – Г.Стейн, М.Уэйденаум; Буюк Британияда – Ж.Хау, А.Уолтерс) ажралиб чиқди. Бу йўналишнинг молиявий концепцияси иқтисодий ўсишнинг жамғармалар ва жамғарма билан белгиланишига асосланади. Давлат солиқ тизими орқали мамлакатда инвестицияларнинг етарлилигини таъминлаш учун жамғармаларни шакллантиришда етарли шарт-шароитларни яратиши керак. Давлат ва унинг молия тизимига илмий-техника тараққиётини рағбатлантириш вазифаси юклатилди. Молияга иқтисодий ўсишни узоқ муддатли рағбатлантиришни таъминлаш бириктирилди. Умумий тарзда, бу жараёнларда давлатнинг роли минималлаштирилди. Бу назария муаллифларининг айримлари давлатга “кечги қоровул ва полициячи” функцияларини бериш билан чекланишни таклиф этди.

Бошқа назариялар билан бир қаторда “таклиф иқтисодиёти” назариясида солиқларга фахрий ўрин ажратилган. Унинг вакиллари - солиқларни қисқартириш тарафдори. Бироқ, солиқларни антициклик конъюнктуравий тартибга солишнинг воситаси сифатида қараган кейнсчилардан фарқли ўлароқ, улар жамғармалар ва инвестицияларнинг юқори даражасини қўллаб-қувватлаш учун солиқ ундирмаларининг даражасини пасайтиришни талаб этдилар.

Америкалик иқтисодчи А.Лэффернинг **солиқ концепцияси** ҳам кенг машҳурлик касб этди. У график модель асосида солиқларнинг юқори ставкалари иқтисодий ўсишнинг суръатларини пасайтиради, деган хулосага келди. Бу олимнинг тавсиялари 1980-1990-йилларда дунёнинг кўпгина мамлакатларида амалга оширилган солиқ ислохотларининг негизини (асосини) ташкил қилди.

Посткейнсчилар назариялари. Янги мумтоз мактаб вакиллари назарияларининг маълум даражада ривожланган бўлишига қарамасдан кейнсчилар таълимоти янги шароитларга мувофиқ ривожланишда давом этмоқда. 1970-йилларда посткейнсчилар йўналиши шаклландики, унинг йирик намояндалари қаторига АҚШда Х.Минский, Р.Клауэр, Буюк Британияда – Н.Калдор, Г.Шэкл ва бошқаларни киритиш мумкин. Бу йўналиш ҳам янги кейнсчиларнинг ва ҳам янги мактаб вакилларининг асосий қоидаларини танқид остига олди. Посткейнсчилар назариясининг асосини ҳамон молия механизми ёрдамида давлат аралашувини кенгайтириш ғояси ётмоқда. Молиявий сиёсат асосий сиёсатга айланмоғи ва у монополиялар фаолиятини чеклашга ҳамда ҳарбий харажатларни қисқартиришга йўналтирилган бўлмоғи лозим. “Даромадлар сиёсати”да улар социал ислохотларни амалга ошириш ва социал муаммоларни ҳал этиш тарафдорлари сифатида майдонга чиқмоқдалар. Уларнинг фикрича, энг яхши солиққа тортиш методи бу харажатларни солиққа тортишдир. Инглиз тадқиқотчиси Н.Калдор даромад солиғини истеъмол солиғи билан алмаштириш ғоясини ривожлантиради. У истеъмол солиғини шахсий харажатларни қондиришга сарфланадиган даромадларнинг бир қисмини солиққа тортиш сифатида талқин қилади. Унинг назарида, бу чора жамғаришни рағбатлантириши ва инфляциянинг даражасини пасайтириши мумкин.

Н.Калдорнинг фикри Ғарб олимлари томонидан кенг қўллаб-қувватланилди. Улар ҳам солиқ тизимини харажатлардан олинадиган ягона солиққача соддалаштириш тарафдори бўлиб, фуқароларнинг фақат истеъмол харажатлари солиққа тортилиши керак.

XX юз йилликнинг охири ва XXI юз йилликнинг бошларида иқтисод илми, яхлит ҳолда бозор тизимини, бизнес қонунларини, иқтисодиётнинг ҳар қандай соҳасидаги амалий фаолиятни афзал кўрмоқда. Бир вақтнинг ўзида эса, америкалик машҳур олимлар К.Р.Макконнелл ва С.Л.Брюлар ўзларининг “Экономикс. Принциплар, муаммолар, сиёсат” асарида ёзганларидек, моддий эҳтиёжлар чекланмаган, ресурслар эса (капитал, ер, меҳнат, тадбиркорлик қобилияти ва бошқалар) аксинча, чеклангандир. Шунинг учун ҳам иқтисодиёт тараққиётининг турли даврларида унинг даражаси турлича бўлишига қарамасдан иқтисодий жараёнларни тартибга солиш доимий равишда талаб қилинади. Юқоридаги ҳар иккала муаллиф таклифга йўналтирилган фискал сиёсатни қўллаб-қувватлайдилар. Фискал сиёсат эса жами талабга ва солиқларни ўзгартириш орқали эса таклифга ҳам таъсир кўрсатади. Бюджетдан трансферт тўловлари ва солиқ тизими, бу олимлар

фикрича, турли иқтисодий вазиятларда талаб қилинган мувозанатни таъминлаши мумкин.

Хорижий мамлакатларнинг замонавий молия фанида, турли мактаблар ўртасида доимий равишда мунозаралар ва фарқланувчи фикрлар бўлишига қарамасдан, конвергенция жараёни кузатилмоқда. Масалан, кейнсчилар назариясида қарашлар янги мумтоз мактаб вакиллариининг қарашларига ва янги мумтоз назариялар эса кейнсчилар назарияларидаги қарашларга кириб бормоқда. Бу, энг аввало, барча назарияларда мавжуд бўлган молия-кредит-пул механизмига тегишлидир. Барча назариялар мамлакатнинг хўжалик ҳаётига таъсир кўрсатиш учун бу инструментларни тадқиқ этиш зарур эканлигини бир овоздан тан оладилар, сўзсиз эътироф этадилар. Ҳолбуки, бундай таъсир чоралари, улардан фойдаланиш инструментлари ва вақтлари бир-бирига мос тушмаслиги мумкин.

Хорижий муаллифлар молиявий концепцияларининг таҳлили куйидаги якуний хулосаларни чиқаришга имкон беради:

- молия соҳасидаги қарашлар тизими умумиқтисодий назариянинг маълум бир қисми ҳисобланади, улар молия фанини бойитади ва ривожлантиради;
- молиявий концепцияларнинг вужудга келиши мамлакат макро- ва микроиқтисодиётининг талабларига жавоб реакциясидир ёки маълум ҳукмрон социал гуруҳлар буюртмасининг бажарилишидир (ижро этилишидир);
- хорижий олимларнинг прогрессив молиявий ғоялари иқтисодий ўсишнинг етарли юқори даражасини таъминлаб, инсоннинг турли-туман эҳтиёжларини қондиришда жамиятга ёрдам беради.

2. Россиялик иқтисодчиларнинг молиявий назариялари

Россияда молия фани мустақил воқелик сифатида XIX асрнинг бошларида шакллана бошлади. Шу даврда молия соҳасига оид биринчи йирик ишлар пайдо бўлди. Рус молия фанининг бошланишига Н.И.Тергеневнинг “Солиқлар назариялари тажрибаси” асари (бу асар 1818 йилда нашр этилган) асос солди. Унда Россияда илк марта солиқларнинг ўзига хос хусусиятлари, уларнинг давлат хўжалиги ва мамлакатнинг бутун иқтисодиёти учун аҳамияти ўрганилди.

Октябрь давлат тўнтарилишига қадар олимларнинг ишларида молия масалалари. Россия молия фанининг гуллаб-яшнаши XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларига тўғри келиб, бу даврда россиялик иқтисодчилар ва юристлардан И.Янжул, И.Озеров, И.Кулишер, Л.Ходский, В.Лебедев, С.Иловайский ва бошқаларнинг энг машҳур асарлари эълон қилинди.

Россиялик иқтисодчи-олимлар молия фанининг ҳам назарий ва ҳам амалий масалаларини ишлаб чиқишди. Назарияда улар прагматик ёндошувнинг вакиллари ҳисобланиб, **“жамоа эҳтиёжларини қондириш” назариясининг** тарафдорлари эдилар. Бу нарсa И.Озеровнинг “Молия фани асослари” деб номланган дарслигида яққол намоён бўлган эди.

Давлат молиясини тадқиқ қилиш шу даврдаги олимларнинг ишларида асосий ўринни эгаллаган эди. Таъкидлаш жоизки, бу даврда эълон қилинган ишларда хусусий хўжалик молияси тўғрисида масалалар, ҳатто бирор марта ҳам, эсга олинмаган. Бир вақтнинг ўзида, давлат даромадларига оид масалалар: даромадлар тизими, турли давлатларда уларнинг ривожланиши, солиқларни бюджетга ундириш шакллари ва тартиблари, шу жараёнлар устидан давлат томонидан амалга оширилган назорат, бюджет дефицитини қоплаш манбалари, давлат кредитининг ривожланиши кабилар етарли даражада тўлиқ тадқиқ қилинган.

Октябрь давлат тўнтарилишига қадар молиячилар томонидан ўрганилган масалаларнинг бошқа бир йўналиши бюджет ва маҳаллий бюджетлар билан боғланган. Уларда марказий бюджет ва маҳаллий бюджетларнинг тузилиш масалалари ва бюджет жараёнига тегишли бўлган бошқа масалалар кўриб чиқилган.

Социал-демократик оқимда молия масалалари. Шу даврнинг ўзида иқтисодиёт фанида социал-демократик оқим ривожланиб, у К. Маркс ва Ф. Энгельснинг россиялик издошлари томонидан тақдим этилган эди. Барча социал-демократлар учун умумий нарсa, бу молиявий ҳаёт воқеликларини тадқиқ этишда юзаки ёндошиш бўлиб, назарий ишланмаларнинг ҳокимият учун сиёсий курашнинг бир дақиқалик эҳтиёжларига бўйсундирилганлиги билан характерланади. Бу оқимнинг яққол намоёндаси В.И.Ленин (1870-1924 йиллар) эди.

Октябрь давлат тўнтарилишига қадар ёзилган В.И.Ленин ишларининг асосий мазмуни Россия молия сиёсатини танқид қилишдан иборат бўлган. Кўпсонли мақолалари ва ўзининг чиқишларида у бюджетнинг даромадлар ва харажатлар тизимини танқидий кўриб чиққан, эгри (билвосита) солиқларнинг социал тавсифини очиб берган ва Октябрь давлат тўнтарилиши арафасида давлат молиявий аҳволининг аянчли эканлигини кўрсатган.

1917 йилда В.И.Ленин томонидан большевиклар партиясининг иқтисодий платформаси ишлаб чиқилади ва у РСДРП (б)нинг У1 съездида қабул қилинади. Унда пул, молия ва кредит масалаларига кўп эътибор қаратилган эди. Хусусан, бу иқтисодий платформага мувофиқ банк ишининг миллийлаштирилиши ва марказлаштирилиши, суғурта ишининг миллийлаштирилиши, қоғоз пулларни чиқаришнинг тўхтатилиши, ички ва ташқи қарзларни тўлашдан воз кечиш, юқори мулкый солиқ ва мулкнинг ўсишига солинадиган солиқни жорий этиш, даромад солиғини ислоҳ этиш ва капиталистларнинг даромадлари устидан ҳақиқий назоратни ўрнатиш, зеби-зийнат буюмларига (предметларига) юқори эгри (билвосита) солиқларни

жорий этиш орқали солиқ тизимини ўзгартириш кўзда тутилган эди. Амалда ана шу тадбирларнинг барчаси, пул муомаласини барқарорлаштириш ва солиқ тизимини ислоҳ қилишдан ташқари, Октябрь давлат тўнтарилишини амалга ошириш жараёнида ва ундан кейинги дастлабки йилларда содир этилди.

Кейинги йилларда В.И.Ленин томонидан амалга оширилган молиявий муаммоларнинг тадқиқи, асосан, давлат олдида вужудга келган тактик вазифалар билан боғлиқ эди. Молиявий назорат, янги молиявий аппаратни яратиш, давлатнинг молиявий аҳволини мустаҳкамлаш, пул ислохотини ўтказиш ва кейинги босқичларда давлатнинг молиявий сиёсатини амалга ошириш масалалари у томонидан нисбатан фаолроқ равишда ишлаб чиқилган.

В.И.Ленин ва XX асрнинг бошларидаги бошқа марксчи-олимларнинг ишларини таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, улар томонидан молия ҳамда асосий молиявий категорияларнинг (солиқлар, бюджет, давлат кредити ва бошқалар) роли ва мазмуни яхлит тарзда тадқиқ этилмаган. Бу ўринда фақат давлатнинг молиявий хўжалигини бошқариш билан боғлиқ бўлган бир неча хусусий масалаларнинг ўрганилганлигини қайд этиб ўтиш керак, холос.

Буларнинг барчаси Октябрь давлат тўнтарилишининг дастлабки даврларида молиявий масалаларни ўрганиш ундан олдинги даврнинг иқтисодчилари (И. Янжул, И. Озеров, Л. Ходский) ва уларнинг издошлари (Я. Торгулов, И. Кулишер, Ф. Меньков) асарларига асосланишига олиб келди. Молия фанининг бундай аҳволи 1920-йилларнинг ўрталаригача давом этди.

Совет молия фани. Иқтисодиёт ва молияни бошқаришнинг директив методларига ўтилиши муносабати билан молия хусусидаги илмий тасаввурларни унификация қилиш ва тартибга келтириш, уларни синфий курашга бўйсундириш зарурияти пайдо бўлди. СССР молияси тўғрисидаги фаннинг яратилиши бунинг натижаси бўлиб, унда советлар молиясининг капиталистик давлатлар молиясидан устунлиги кўрсатилди. Бу фаннинг оёққа туриш даври нисбатан узок вақтни талаб этиб, 1920-йилларнинг охиридан 1950-йилларнинг бошигача давом этди.

Биринчи даврда (1926-1931 йиллар), асосан, биринчи беш йиллик режанинг бажарилиши жараёнида вужудга келган молиянинг хусусий масалалари ишлаб чиқилди. Бир вақтнинг ўзида, молиянинг социалистик амалиётдаги янги воқеликларини умумлаштиришга ҳам ҳаракат қилинди. Бундай ишлар қаторига Д. Кузовков, Г. Тиктина, А. Буковецкийларнинг ишларини ва айниқса, муаллифнинг ўзи томонидан “марксча дарслик” деб эътироф этилган Д. Боголеповнинг “Молия фанининг қисқача курси” дарслигини кўрсатиш мумкин.

Социалистик атамалардан, сўз ва иборалардан кенг фойдаланган бўлишига қарамасдан Д. Боголепов молиясининг мазмуни “жамоа эҳтиёжларини қондириш” назариясидан келиб чиқадики, унинг

тарафдорлари, юқорида қайд этилганидек, Октябрь давлат тўнтарилишигача бўлган россиялик иқтисодчилар эди. Буларнинг ҳаммаси молия назариясининг бирор-бир ишланмаси расмий жиҳатдан эътироф этилмаслигига ва қўллаб-қувватланмаслигига олиб келди. Бу ўша давр СССР тарихий тараққиёти учун асосий нарсасага айланган эди.

Совет молия фани тараққиётининг иккинчи даври (1931-1956 йиллар) молиянинг предметиға нисбатан ягона қарашларнинг шаклланганлиги билан характерланади. Ўзининг кўпсонли ишларида молиянинг назарий асосларини: молиянинг моҳияти, функциялари ва ижтимоий такрор ишлаб чиқришдаги роли, миллий даромадни тақсимлашда молиянинг ўрни, молия тизимининг таркиби ва бошқа шунга ўхшаш бир қанча масалаларни ишлаб чиққан В. Дьяченко бу даврнинг классикига айланди. У биринчи бўлиб молияға марксча таъриф берди. Берилган таъриф қуйидагича эди: “Даромадлар ва жамғармаларни режали тақсимлаш орқали давлатнинг функциялари ва вазифаларига мувофиқ равишда унинг марказлаштирилган ва марказлаштирилмаган пул фондларини шакллантириш ва улардан фойдаланишни таъминлайдиган пул муносабатлари тизимиға социалистик давлатнинг молияси дейилади”¹ (таржима - муаллифларники).

В.Дьяченконинг асарлари биринчи расмий дарсликлар ҳисобланган “СССР молияси” (1933 йил) ва “СССР молияси ва кредити” (1940 йил) дарсликлари учун асос бўлиб хизмат қилди. В.Дьяченконинг молия назариясига оид концентрациялаштирилган қарашлари унинг “Советлар молиясининг моҳияти ва функциялари тўғрисидаги масалаларға доир” асарида акс этирилган.

Бу даврда молия фанининг амалий масалаларини тадқиқ қилиш, асосан, икки йўналишда амалға оширилди: 1) молия категорияларининг тараққиёт тарихини ўрганиш. Бунга К.Плотниковнинг бюджет тарихига бағишланган, А.Зверев ва Н.Вознесенскийларнинг Улуғ Ватан уруши даврида молиянинг ривожланишини ёритган китобларини кўрсатиш мумкин; 2) молиявий амалиётни ёритиб берган ишлар. Булар, асосан, ёзма баён этиш характерига эға бўлиб, молиявий таълим тизимида фаол фойдаланилган.

Иқтисодий назарияда қотиб қолган воқеликларға барҳам берилиши совет молия фанида ҳам яккафикр ҳукмронлигига яқун ясади. 1950-йилларнинг охири ва 1970-йилларнинг бошларини ўз ичига олган даврда молия назариясига бағишланган иқтисодчи-олимларнинг кўпсонли ишлари пайдо бўлди. Уларнинг орасида А.Александровнинг “Социализм молияси” (1965 йил), А.Бирманнинг “Совет молия назариясининг очерклари” (1968, 1972 ва 1975 йиллардаги уч нашри), Э.Вознесенскийнинг “Социалистик молия назариясининг мунозарали масалалари” (1969 йил), Г.Точильниковнинг “Социалистик молия” (1974 йил) каби асарлари алоҳида ўринға эға. Шу даврнинг ўзида “СССР молияси” ва “СССР молия ва кредити” ўқув фанлари бўйича бир неча дарсликлар ва ўқув қўлланмалари

¹ Қаранг: Дьяченко В.П. Вопросы теории финансов. – М.: Финансы, 1957. с.68-69.

нашрдан чиқадики, уларнинг орасидан М.Шерменёв таҳрири остида 1977 йилда эълон қилинган “СССР молияси” дарслигини алоҳида қайд этиш лозим.

Молия назарияси масалалари бўйича мунозараларнинг моҳияти кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш тизимида молиянинг ўрнини аниқлашга бориб тақалади. К.Маркснинг сиёсий иқтисод ягона назариясига таянган ҳолда турли концепцияларнинг муаллифлари икки гуруҳга бўлинади. Биринчи гуруҳ муаллифларининг фикрича, молиянинг ўрни - бу фақат ноэквивалент характерга эга бўлган пул маблағларини тақсимлаш тизимидир. Ана шундан келиб чиққан ҳолда, молия фақат билвосита ва тақсимлаш орқали моддий бойликларни ишлаб чиқариш, алмашув ва истеъмол муносабатларига ўз таъсирини кўрсатади. Бу гуруҳга кирувчи иқтисодчи-олимларнинг ёрқин намоёндалари В.Дьяченко, Г.Точильников ва М.Шерменёв эдилар.

Э.Вознесенский, А.Александров, А.Бирман ва бошқалардан иборат бўлган иқтисодчи-олимларнинг иккинчи гуруҳи бу масалага нисбатан бошқача қарашга эга бўлган. Бу гуруҳга кирувчи олимларнинг фикрича, молиявий муносабатларнинг моҳиятини такрор ишлаб чиқаришнинг барча тўрт босқичи ёки унинг бир неча босқичи белгилаб беради. Бундай ёндошув молиянинг кенгайтирилган концепциясидан дарак беради.

Молия назарий концепцияси асосидаги ана шундай фарқлардан келиб чиққан ҳолда иқтисодчи-олимларнинг молиявий муносабатларнинг ўзига хос хусусиятлари, молиянинг функциялари, молиянинг чегаралари, молия тизимининг таркиби ва бошқа шунга ўхшаш бир неча хусусий масалаларга нисбатан қарашлари ҳам турлича бўлган.

Молия назариясининг ривожланиши билан бир вақтнинг ўзида 1950-йилларнинг охири ва 1960-йилларнинг бошларида принципиал жиҳатдан янги кўринишга эга бўлган амалий молиявий тадқиқотлар ҳам пайдо бўлди. Агар 1930- ва 1950-йилларнинг бошларигача амалиётда молиявий муносабатларни ташкил этиш масалаларига бағишланган ишлар, асосан, мавжуд ҳолатни ёзма баён этиш ёки мақташ характерига эга бўлса, 1960-йилларда бошланган хўжалик ислохотидан кейин танқидий характерга эга бўлган ва алоҳида молиявий инструментларни такомиллаштириш бўйича ишланмаларга эга муҳим ишлар эълон қилина бошланди. Бунга мисол қилиб, биринчи навбатда, А.Бирманнинг китобларини кўрсатиш мумкин. Унинг китобларида илк марта корхоналар молиясининг масалалари етарли даражада юқори бўлган тартибда қўйилган эди. Шунингдек, унинг асарларида биринчи марта хўжалик ҳисоби шароитида молиявий категориялардан фойдаланиш масалалари ишлаб чиқилдики, улар муаллиф талқинида социализм шароитида бозор хўжалигининг элементларига эга эди.

Шу даврда молиявий ресурслар ва корхоналар молиясини бошқаришнинг мазмуни биринчи марта ўрганишга киришилди. А.Бирманнинг ишлари 1960-1980-йиллардаги иқтисодчи-олимларнинг

(П.Бунич, Г.Базарова, В.Сенчагов, С.Ситарян, М.Романовский, В.Колесников, П.Жевтяк, Д.Моляков ва бошқалар) ишларида корхоналар молиясини тадқиқ этишда, ўзига хос, туртки бўлди.

Бюджет соҳасининг муаммоларини тадқиқ этиш бу даврда икки йўналиш асосида амалга оширилди: 1) бюджет даромадлари ва харажатларининг ривожланиши; 2) маҳаллий бюджетларни ташкил этиш. Бироқ, шу даврларда бюджет масалаларини комплекс тадқиқ этишни молия фанида ҳукмронлик қилган маълумотларнинг етарли эмаслиги ва ғоявий қотиб қолишларнинг мавжудлиги анча мураккаблаштирган эди. Бу даврдаги давлат бюджетига бағишланган йирик изланишлар қаторига Г.Рабинович, С.Ситарян, Я.Либерман, В.Родионова ва Л.Павловаларнинг ишларини кўрсатиш мумкин.

Суғурта ишига нисбатан давлат монополиясининг мавжудлиги суғурта масалаларини ўрганишга ўзининг кескин салбий таъсир кўрсатди. Бу соҳадаги назарий тадқиқотлар К.Маркснинг суғурта фондларининг зарурлиги, мазмуни ва роли тўғрисидаги тасаввурларини интерпретация қилишга бағишланган бўлиб, етарли даражада илмий янгиликларга эга эмас эди. Шу давр суғуртасининг назарияси ва амалиётини умумлаштирган Л.Мотылев, Л.Рейтман ва Е.Коломин, Х.Шеннаевларнинг ишлари, бирмунча, диққатга сазовордир.

Шу даврларда хорижий мамлакатларнинг молиявий муносабатларини таҳлил ва танқид қилиш масалаларига ҳам катта эътибор қаратилган эди. Шу муносабат билан, бир томондан, капитализм молиясининг ривожланишига бағишланган ишларни (Б.Болдырев, Л.Дробозина, Л.Павлова, Л.Окунева ва бошқаларнинг асарларини) алоҳида ажратиб кўрсатиш мақсадга мувофиқ бўлса, иккинчи томондан, социалистик мамлакатларда молиявий инструментларнинг ривожланиш тенденциялари ва ўзига хос хусусиятларини тадқиқ этишга бағишланган ишлар (Д.Бутаков, Ю.Кашин ва бошқаларнинг асарлари) ҳам диққатга сазовор бўлганлигини эътироф этиш зарур.

Молия фанининг ҳозирги ҳолатига (аҳволига) тавсифнома бера туриб, қайд этиш керакки, бу соҳага бағишланган чуқур назарий ва амалий ишлар ҳозирги шароитда мавжуд эмас. Айрим муаллифларнинг ишлари методологик ва методик характерга эмас, балки мавжуд нарсани оддий тарзда баён этиш характерига эга. Бошқа бир муаллифлар мавжуд бўлган қарашлар ва инструментларни ҳозир шароитга мослаштириш билан банд. Учинчи гуруҳга кирувчи муаллифлар эса хорижлик муаллифлар ишларини компилятив тарзда баён қилиш билан овора. Буларнинг барчаси қуйидаги бир неча ҳолатларнинг мавжудлиги билан изоҳланади:

- марксистик сиёсий иқтисодни тадқиқ этишнинг ягона назарий асоси ғойиб бўлди. Эски йўналишлар бўйича мунозараларни ўтказиш ўз долзарблигини йўқотди;

- бозор иқтисодиёти воқеликларини ўрганишнинг замонавий методологиясини қўллашда кўплаб иқтисодчиларнинг тайёр эмаслиги ва барқарор молиявий маълумотларнинг йўқлиги натижасида молиянинг амалий масалаларини тадқиқ этиш мураккаблашган;
- молия соҳасида фундаменталь ва амалий тадқиқотларни ривожлантириш учун барқарор қонунчилик асос мавжуд эмас.

Баҳс-мунозара ёки назорат учун саволлар

- сиёсий иқтисод мумтозлари концепцияларининг асосий мазмуни нималардан иборат?
- сиёсий иқтисод мумтозларининг таркибига кимлар киради?
- А.Смит солиққа тортишни мақсадга мувофиқ равишда ташкил қилишнинг қандай тўрт асосий принципларини ифодалаган?
- А.Смит машҳур асарининг номини биласизми? У қандай номланган?
- А.Смитнинг солиқ концепцияси қандай мақсадга қаратилган эди?
- Ж.С.Милль “хизматларнинг солиқ назарияси”нинг асосий ғояси нималардан иборат?
- Янги тарихий мактаб концепцияларининг вакиллари кимлар?
- А.Вагнер томонилан ишлаб чиқилган солиққа тортишнинг тўққиз принциплари қандай гуруҳларга бирлаштирилган?
- Молиявий муаммолар марксчилар асарларида қандай талқин қилинган?
- Фойдалиликнинг чекланганлиги назариясининг молиявий жиҳатлари нималардан иборат?
- Ж.М.Кейнс молиявий концепциясининг асосида қандай ғоя ётади ва унинг асосий жиҳатларига нималар киради?
- “Самарали талаб”га эришишнинг муҳим омиллари нималар бўлмоғи лозим?
- 1936 йилда нашр этилган Ж.М.Кейнснинг машҳур асари қандай номланган?
- Ж.М.Кейнснинг етмаётган талабни тўлдириш формуласи нималардан иборат ва у қандай кўринишга эга?
- Неокейнсчиларнинг қандай назариялари мавжуд?
- Иқтисодий ўсиш назариясининг асосий мазмуни нималардан иборат ва унинг ижодкорлари кимлар?

- Фискал антициклик назариянинг асосий ғоясини нималар ташкил этади?
- “Дефицитли молиялаштириш” ва “бюджетни циклик баланслаштириш” назарияларининг асосий характерли белгилари нималардан иборат?
- “Тизилган бюджет стабилизаторлари” назариясининг негизини нималар ташкил қилади?
- Янги мумтоз назарияларнинг вакиллари кимлар ва уларнинг асосий қарашлари таркибига нималар киради?
- “Таклиф иқтисодиёти” назариясидаги янги консерватив йўналишнинг асосий мазмуни нималардан иборат?
- А.Лэффернинг солиқ концепцияси ўзининг нимаси билан кенг машҳурлик касб этган?
- Посткейнсчилар назарияларининг муаллифлари кимлар ва улар қандай ғояларни илгари суришган?
- Хорижий муаллифлар молиявий концепцияларининг таҳлили қандай якуний хулосаларни чиқаришга имкон беради?
- Октябрь давлат тўнтарилишига қадар қайси олимларнинг ишларида молия масалалари кўтарилиб чиқилган?
- “Жамоа эҳтиёжларини қондириш” назариясининг молиявий жиҳатлари нималардан иборат эди?
- Социал-демократик оқимда молия масалалари қандай талқин қилинган?
- 1917 йилда В.И.Ленин томонидан ишлаб чиқилган ва РСДРП (б)нинг У1 съездида қабул қилинган большевиклар партиясининг иқтисодий платформасида пул, молия ва кредит соҳасидаги қандай масалаларига кўп эътибор қаратилган эди ва улар қандай оқибатларга олиб келди?
- Совет молия фанининг ривожланишига ўзига хос тарзда ҳисса қўшган иқтисодчи-олимлардан кимларни биласиз?
- Совет молия фани тараққиётининг даврларини шартли равишда қандай даврларга бўлиш мумкин ва уларнинг намояндалари кимлар? Бу даврларда уларнинг қандай асарлари вужудга келди?
- 1950-йилларнинг охири ва 1970-йилларнинг бошларида совет молия фани қандай натижаларга эришди?
- Молия назарияси масалалари бўйича мунозараларнинг моҳияти нимани аниқлашга бориб тақалган ва турли концепцияларнинг муаллифлари қандай гуруҳларга бўлинган)? Уларнинг бир-биридан фарқли жиҳатлари нималардан иборат бўлган?

- Совет даврида молия соҳасида илмий тадқиқотлар олиб борган иқтисодчи-олимлардан кимларни биласиз? Улар айримлари асарларининг номларини айтиб бераоласизми?
- Молия фанининг ҳозирги ҳолатига (аҳволига) қандай баҳо берасиз?